

ks. prof. dr hab. Krzysztof Bardski
kierownik Katedry Teologii i Hermeneutyki Biblijnej,
Instytut Nauk Teologicznych Wydziału Teologicznego,
Uniwersytet kard. Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie

Recenzja Rozprawy Doktorskiej

Recenzja rozprawy doktorskiej ks. mgra lic. **Mariusza Woźniaka** pod tytułem „**Geneza krytyki Starego Przymierza w Liście do Hebrajczyków**”, napisanej na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie pod kierunkiem dra hab. Marcina Majewskiego, przebiegać będzie według następującego planu:

1. Wstęp
2. Prezentacja dysertacji
3. Przedmiot, cel i metoda badawcza
4. Ocena formalnych aspektów dysertacji
5. Merytoryczna wartość dysertacji
6. Kwestie dyskusyjne i problemowe
7. Uwagi krytyczne
8. Konkluzja

Podstawą prawną recenzji jest pismo kierownika dyscypliny nauki teologicznej Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie ks. prof. dra hab. Henryka Sławińskiego z dnia 23 czerwca 2023 r., dotyczące uchwały Rady Naukowej Dyscypliny nauki teologicznej Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie oraz umowa o dzieło zawarta 11 sierpnia 2023 pomiędzy Uniwersytetem Papieskim Jana Pawła II w Krakowie a niżej podpisanym wykonawcą recenzji.

1. Wstęp

Wydawać by się mogło, że nie ma tematu bardziej niedzisiejszego i nieżyłowego, niż analiza krytyki koncepcji przymierza, liczącej ponad trzy tysiące lat przez anonimowego autora Listu do Hebrajczyków, żyjącego prawie dwa tysiące lat temu. Jest to jednak ujęcie błędne. List do Hebrajczyków nie

tylko należy do kanonu biblijnego, ale kwestie teologiczne w nim zawarte wprowadzają nas w samo sedno historii zbawienia i zapraszają do przyjrzenia się, jak ówczesny autor podszedł do przełomowego momentu dziejów, jakim jest misterium paschalne i jak przełom ten odbił się na doktrynie i praktyce religijnej starożytnego Izraela i rodzącego się chrześcijaństwa.

Problematyka, którą poruszamy, uzmysławia nam, że – jak powiedział w ubiegłym miesiącu papież Franciszek na spotkaniu z członkami Towarzystwa Jezusowego w Lizbonie – „wizja doktryny jako monolitu jest błędna”. Teologia zaś, jako refleksja nad objawieniem i ewolucją doktryny, sięgając do świadectw autorów starożytnych, podpowiada nam, jak podejmować wyzwania czasów dzisiejszych. Obecnie bowiem żyjemy w epoce przełomów. Na naszych oczach, znowu cytując papieża Franciszka „nowe kultury rodzą się w ogromnych skupiskach ludzkich, gdzie chrześcijanin nie jest już promotorem lub twórcą sensu, natomiast otrzymuje od nich inne języki, symbole, przesłania i paradygmaty, dające nowe ukierunkowania życia” (Ewangelii gaudium, 73).

Również i my, podobnie jak autor Listu do Hebrajczyków, stoimy wobec konieczności przeinterpretowania dotychczasowych ujęć doktrynalnych i egzegetycznych, nadania im nowego sensu a czasami zanegowania przestarzałych paradygmatów, aby serce Ewangelii mogło żywo pulsować we współczesnym świecie. Stąd też krytyka Starego Przymierza w Liście do Hebrajczyków wciąż zachowuje swoją aktualność.

2. Prezentacja dysertacji

Dysertacja liczy 412 stron, napisanych czcionką 12 z interlinią 1,5. Temat w sposób precyzyjny wskazuje na przedmiot badań, jakim jest zbadanie genezy krytyki Starego Przymierza w Liście do Hebrajczyków.

Po spisie treści oraz wykazie skrótów zamieszczony został wstęp (s.9-20), w którym Autor prezentuje *status quaestionis*, cel rozprawy, metody badawcze oraz plan pracy.

Dysertacja składa się z trzech rozdziałów. Pierwszy został poświęcony starotestamentalnej idei Przymierza. Zaprezentowano biblijną ideę Przymierza między Bogiem a Izraelem. Najpierw analizie poddano terminologię związaną z Przymierzem, by na tym tle uchwycić różne koncepcje tej szczególnej więzi z Bogiem. Następnie został ukazany rozwój idei Przymierza poprzez analizę opisów zawarcia poszczególnych historycznych przymierzy oraz omówiono zbawcze dary, które naród wybrany otrzymywał w ramach Przymierza. Przedstawiono ponadto pomoce instytucjonalne i kultyczne, mające ułatwić Izraelowi wytrwanie w zbawczym Przymierzu.

Rozdział drugi, zatytułowany Biblijna ocena Przymierza, zawiera ocenę Starego Przymierza, jaką można znaleźć na kartach Pisma św. Pierwszą taką

ocenę, która przerodziła się w swoistą teologię Przymierza znajdujemy już w nauczaniu proroków. Wzywali oni bowiem do powrotu do Przymierza, mając świadomość jego niewystarczalności. Stąd ich zapowiedzi Nowego Przymierza – szczególnie proroka Jeremiasza i Ezechiela. Natomiast ocena Starego Przymierza zawarta w Nowym Testamencie została zaprezentowana na podstawie tekstów dwóch reprezentatywnych autorów – Łukasza i Pawła. Ocenę pozytywną Starego Przymierza w swoich pismach podaje Łukasz, a ambiwalentną zaś św. Paweł. Rozdział drugi jest zatem tłem do przedstawienia stanowiska Autora Listu do Hebrajczyków.

W rozdziale trzecim, noszącym tytuł „Krytyka Starego Przymierza w Liście do Hebrajczyków”, została przedstawiona wyjątkowo ostra krytyka Starego Przymierza. Najpierw zaprezentowano krytykę instytucji starotestamentalnych oraz argumenty Autora Listu za ustaniem Starego Przymierza, by na tym tle mocniej zaprezentować wyjątkowość Przymierza Chrystusowego (ta antyteza wzmacnia krytyczną ocenę). Natomiast ustalenie egzystencjalnego kontekstu Listu i naczelnej jego idei pomogło w ukazaniu genezy tej ostrej krytyki Starego Przymierza.

W zakończeniu przedstawiona została ostateczna synteza powyższych rozważań i analiz oraz sformułowano końcowe wnioski, jako wynik badań na postawione pytania i temat pracy (por. s.19). Na końcu dysertacji zamieszczono obszerną bibliografię.

3. Przedmiot, cel i metoda badawcza

We „Wstępie” do swojej pracy Autor w sposób precyzyjny przedstawia przedmiot, cel i metody zastosowane w dysertacji. Przedmiotem badań jest z jednej strony tekst Listu do Hebrajczyków, z drugiej zaś biblijne pojęcie przymierza, w szczególności zaś stosunek Autora Listu do starotestamentalnej koncepcji przymierza.

Cel pracy został precyzyjnie sformułowany przez Autora dysertacji: „Celem niniejszej pracy jest więc przeanalizowanie krytycznej oceny Starego Przymierza w Liście do Hebrajczyków w świetle rzeczywistości Przymierza Chrystusowego, a przede wszystkim – zgodnie z tematem rozprawy – ustalenie genezy tak ostrej oceny Starego Przymierza. Próba odnalezienia odpowiedzi na pytanie, dlaczego Autor Listu do Hebrajczyków tak surowo ocenia Stare Przymierze, zostanie poprzedzona prezentacją biblijnej idei Przymierza oraz innymi ocenami zawartymi w tekstach natchnionych” (s.13).

Również we wstępie do dysertacji Autor przedstawił metodę badawczą, którą posługiwał się w toku swojej pracy: „W niniejszej pracy, która ma charakter zdecydowanie teologiczny, będę się posługiwał metodą historyczno-krytyczną, jako podstawową i powszechnie stosowaną w biblistyce, jak również

elementami analizy narracyjnej, retorycznej i semiotycznej” (s.14). Dodaje jednak z właściwą rzetelnemu uczonemu ostrożnością: „Choć mam świadomość pewnych ograniczeń tych nowszych metod w interpretacji tekstów biblijnych” (s.14).

4. Ocena formalnych aspektów dysertacji

Pod względem formalnym praca nie budzi zastrzeżeń. Jej struktura odpowiada tematowi i nie znajdujemy w pracy wątków badawczych, które nie byłyby logicznie powiązane z główną kwestią problemową.

Wstęp i zakończenie zawierają treści właściwe dla tych jednostek strukturalnych. *Status quaestionis* został zaprezentowany w sposób wyczerpujący we wstępie do dysertacji, jak również bibliografia zawiera te pozycje, które należało uwzględnić w pracy. Doktorant umiejętnie i rzeczowo korzystał z bazy bibliograficznej obejmującej zarówno klasyczne opracowania, dotyczące Listu do Hebrajczyków oraz problematyki przymierza, jak i najnowsze publikacje. W bibliografii poza najważniejszymi komentarzami w języku angielskim, niemieckim, francuskim, łacińskimi i włoskim znajdujemy również pozycje polskojęzyczne.

Powołując się na wcześniejsze opracowania, doktorant uczciwie zaznacza to w przypisach, które nie ograniczają się tylko do roli informacyjnej, lecz rozwijają również wątki poboczne względem głównego toku myśli lub podają dalsze odniesienia bibliograficzne.

Praca została napisana poprawną polszczyzną. Doktorant logicznie i precyzyjnie formułuje swoje myśli. Tok wywodu prowadzi do właściwie zaprezentowanych wniosków.

5. Merytoryczna wartość dysertacji

Praca ks. mgra lic. Mariusza Woźniaka świadczy o bardzo dobrym opanowaniu warsztatu badawczego biblisty i teologa oraz umiejętności oryginalnej, samodzielnej analizy tekstu biblijnego z perspektywy historyczno-krytycznej i teologicznej.

Zaczynając od warstwy językowej, na szczególne uznanie zasługuje perfekcyjne posługiwanie się terminologią z zakresu nauk biblijnych, historii starożytnej i teologii. Znajomość języków greckiego i hebrajskiego, nie budzi zastrzeżeń. Nie tylko w zakresie terminologii, ale i metodologii, na uwagę zasługuje rozważne i umiejętne operowanie pojęciami i argumentacją z zakresu lingwistyki, teologii biblijnej i historii starożytnego Izraela.

W kwestii lingwistyki, Autor jest świadomy trudności w przekładzie terminów i zwrotów właściwych językom semickim na indoeuropejskie

spektrum językowe. Niejednokrotnie przedstawia i omawia różne możliwości tłumaczenia, starając się dotrzeć do pierwotnego sensu wypowiedzi. Na uwagę zasługuje wspaniała analiza semantyczna z uwzględnieniem specyfiki kontekstów, odniesień znaczeniowych, funkcji frazeologicznych, jak również diachronicznego rozwoju znaczeń. Dotyczy to w szczególności takich terminów, jak *'ahawah* (s.62-66), *rachamim* (s.66-69) czy *szalom* (s.72-74), aczkolwiek szkoda, że Autor nie dotarł do artykułu w czasopiśmie *Verbum Vitae*, w którym analizowaliśmy złożoność semantyczną tego terminu¹.

W kwestii teologii biblijnej, Doktorant trafnie ujmuje religijną specyfikę judaizmu starotestamentowego, jego postrzeganie Boga oraz perspektywę teologiczną ówczesnego monoteizmu. Na uwagę zasługuje interesujące i twórcze rozwinięcie rozróżnienia pomiędzy przymierzem warunków a przymierzem obietnic, stanowiące tło dla uwydatnienia specyfiki Nowego Przymierza. Autor przyjmuje ewolucyjną i dynamiczną perspektywę, ujmując rozwój koncepcji przymierza ku uniwersalizmowi (s.54), jak również wymiar wspólnototwórczy (s.55) rozwój idei pośrednictwa (s.57). Są to ujęcia niezwykle istotne dla współczesnej teologii, która jak nigdy dotąd potrzebuje ubogacenia o aspekty ewolucyjne i kontekstualne, aby orędzie Ewangelii wyrazić za pomocą wciąż zmieniających się paradygmatów świata ponowoczesnego.

Szczególnie istotne jest twierdzenie zamieszczone na s.61: „Podsumowując dotychczasowe rozważania należy stwierdzić, że ze strony Boga istnieje tylko jedno Przymierze, choć miało ono wiele etapów swej historycznej konkretyzacji. Prześledzenie tych etapów pozwala lepiej i pełniej zrozumieć biblijną ideę Przymierza i jej rozwój”. Z perspektywy chrześcijańskiej jest to stwierdzenie o tyle ważne, że podkreśla jedność historii zbawienia a zarazem zasadność kanonicznej lektury Starego i Nowego Testamentu.

W końcu na uwagę zasługuje przejrzysty i poprawny język, jak również dokładność pod względem opracowania przypisów.

6. Kwestie dyskusyjne i problemowe

Poza przedstawionymi powyżej walorami merytorycznymi dysertacji, należy zwrócić uwagę na szereg kwestii, które mogłyby stać się przedmiotem dyskusji i których rozpatrzenie pozwoliłoby podnieść poziom refleksji nad badanymi zagadnieniami i ewentualnie stanowić pewne uzupełnienie, gdy praca zostanie opublikowana. Niektóre z kwestii dyskusyjnych mają na celu również odniesienie problematyki dysertacji do sytuacji dzisiejszego Kościoła, Teologia bowiem, a zwłaszcza teologia biblijna, nie jest tylko porządkowaniem i refleksją

---

¹ K. Bardski, *Czy Oblubienica rzeczywiście "znalazła pokój"? Dylematy translacyjne Pnp 8,10b*, *Verbum Vitae* 30 (2016) 43-51.

nad abstrakcyjnymi problemami przeszłości, ale ma służyć dzisiejszemu rozeznawaniu znaków czasu.

Kwestia 1.

Używając określenia „instytucjonalne podtrzymywanie przymierza” Autor podkreśla rolę Prawa (Torah, s.77 i nn.) w starotestamentowej ekonomii zbawienia, która to rola w teologii św. Pawła została z jednej strony uznana w wymiarze historycznym (Torah jako paidagogos), z drugiej zaś radykalnie zakwestionowana, jako niewystarczająca w świetle sytuacji egzystencjalnej, jaką było misterium paschalne Jezusa oraz głoszenie Jego nauki w kontekście hellenistycznym. W świetle dzisiejszych dyskusji teologicznych pojawia się pytanie, czy można w jakiś sposób doszukać się podobieństwa do współczesnych prób reinterpretacji niektórych paradygmatów doktrynalnych w świetle egzystencjalnych wyzwań czasów dzisiejszych?

Kwestia 2.

Na ss.133-136 Autor analizuje analogię pomiędzy przymierzem a relacją oblubieńczą w oparciu o proroków Oseasza, Jeremiasza i Ezechiela i słusznie konkluduje, iż „ukazanie Przymierza jako małżeństwa miało w członkach narodu wybranego wzbudzić tęsknotę za Bogiem, za miłosną z Nim relacją, ale też dać nadzieję na odzyskanie tej wyjątkowej więzi, bo opartej na Bożej miłości i wierności” (s.136).. Rodzi się jednak, jak odczytać analogię pomiędzy przymierzem a relacją oblubieńczą w świetle Listu do Efezjan, gdzie Jezus został przedstawiony jako Oblubieniec Eklezji, jak również w świetle zarówno żydowskiej, jak i chrześcijańskiej tradycji ponaddosłownej interpretacji Pieśni nad Pieśniami?

Kwestia 3.

W rozdziale zatytułowanym „Lud Boży i jego zwierzchnicy” (ss.81-87) Autor dysertacji przedstawia w sposób fachowy i zwięzły a zarazem bardzo interesujący strukturę hebrajskiej wspólnoty religijnej (qahal) oraz szczególną rolę, jaką odgrywała w niej instytucja kapłaństwa. Słusznie też konkluduje: „Należy zauważyć, iż świadomość Izraela jako ludu Bożego powołanego na podstawie Przymierza, szczególnie wybranego na własność Jahwe, miała pomóc w podtrzymywaniu ścisłej więzi, jaka wynikała z Przymierza. Bycie Jego ludem miało budzić w narodzie wybranym żarliwość w przestrzeganiu Przymierza” (s.87). Jednak na s.369, przedstawiając nauczanie autora Listu do Hebrajczyków, stwierdza: „To co było nieskuteczne (starotestamentalne ofiary i kapłaństwo, a nawet samo Przymierze), teraz staje się nowe i doskonałe, a przede wszystkim realnie odbudowuje wspólnotę z Bogiem”. Kluczem oczywiście dla zrozumienia tej radykalnej zmiany perspektywy jest przełomowa rola paschalnego misterium Chrystusa. Rodzi się jednak pytanie, czy w kontekście współczesnego kryzysu instytucji kościelnych i samej koncepcji kapłaństwa ministerialnego, aktualizacja myśli Autora Listu do Hebrajczyków

mogłaby wskazać reformy i odnowy tychże instytucji, zwłaszcza jeśli chodzi o problem tzw. „klerykalizmu” wielokrotnie poruszany przez papieża Franciszka?

Kwestia 4.

Jako kontynuacja przedstawionego powyżej problemu, jawi się tematyka centralizmu Jerozolimy, jej świątyni i kultu, którą ks. Woźniak przedstawia na ss.87 i nn. Również ta kwestia stała się przedmiotem krytyki autora Listu do Hebrajczyków, chociażby przez fakt, że odwołuje się on do kultu w Przybytku podczas wędrówki przez pustynię (s.271). W tym świetle można by postawić pytanie odnośnie do roli struktur centralistycznych we współczesnym chrześcijaństwie? Co autor Listu do Hebrajczyków mógłby wnieść do współczesnej dyskusji nad synodalnością i rolą Stolicy Apostolskiej we współczesnym katolicyzmie?

Kwestia 5.

Odnosząc kwestię przymierza do obietnic mesjańskich, Autor dysertacji stwierdza: „Nowe Przymierze wytworzy nową relację, gdyż dokona się skuteczne przebaczenie grzechów, a to one uniemożliwiały prawdziwą więź z Bogiem. Nie trzeba będzie ponownie „szukać Jahwe”, bo wszyscy będą dogłębnie znać Pana. Tak przedstawione istotne cechy Nowego Przymierza będą w pełni zrealizowane dzięki Bożej interwencji w czasach mesjańskich” (s.256). Takie ujęcie idealnie wprowadza w perspektywę nowotestamentową, co zresztą Autor czyni w kolejnym paragrafie. Jaki może mieć jednak wydźwięk w kontekście teologii judaistycznej, która czasy mesjańskie wciąż jednak postrzega z perspektywy niezrealizowanych zapowiedzi prorockich?

Kwestia 6.

Na s.379, poruszając kwestią cytatów zaczerpniętych z Septuaginty, ks. Woźniak stwierdza: „Poprzez te cytaty Autor Listu do Hebrajczyków nadawał Staremu Przymierzu, jego osobom, zdarzeniom i urządzeniom charakter typiczny. Choć miały one sens historyczny, to przede wszystkim były znakiem i zapowiedzią nowych rzeczywistości w Przymierzu Chrystusowym”. Istotnie, liczne postaci ze Starego Testamentu zostały zaprezentowane w Liście do Hebrajczyków jako typy Chrystusa oraz zyskały wymiar symboliczny w kontekście historii zbawienia. Czy zatem w świetle krytycznego podejścia do kwestii starotestamentowego przymierza, typologie zawarte w Liście do Hebrajczyków mają zbliżony czy odmienny charakter względem typologii pawłowych (w Rz 5,14 św. Paweł używa terminu typos)?

7. Uwagi krytyczne

Jak każde ludzkie dzieło, również praca mgra ks. mgra lic. Mariusza Woźniaka może być przedmiotem uwag krytycznych.

Przede wszystkim wydaje się, zarówno w świetle wielowiekowej praktyki Kościoła, jak i współczesnych sugestii wynikających z ducha dialogu międzyreligijnego oraz nauczania papieża Benedykta XVI, że zapisywanie w formie fonetycznej Tetragramu JHWH może prowadzić do nieopatrznego wypowiedzenia Świętego Imienia, a jedynie osoby posiadające formację teologiczną będą świadome, że natrafiwszy na wokalizowane imię Boże, mają zamiast niego przeczytać „Pan”.

Sądzimy, że w wykazie skrótów nie ma potrzeby wyjaśniania skrótów ogólnie przyjętych, takich jak por., zob., itp. (s.8)

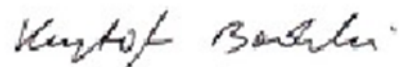
Na s.357 (3 lin. Od dołu) zdanie jest niezrozumiałe, przyposzczalnie czegoś brakuje. Na s.388 w słowie kairos zapisanym literami greckimi powinna być sigma końcowa. Na s.389 w czwartej pozycji bibliograficznej od dołu należy rozdzielić wyrazy, natomiast w trzeciej pozycji od dołu na tej samej stronie po słowie al nie powinno być kropki (typowy błąd wynikający stąd, że edytor tekstu sam tę kropkę wstawia).

Poza pierwszą z przedstawionych powyżej uwag, pozostałe mają charakter marginalny i łatwo mogą zostać poprawione, gdy praca będzie przygotowywana do druku.

8. Konkluzja

Przytoczone powyżej uwagi dotyczą szczegółowych kwestii i nie obniżają poziomu rozprawy jako całości. Praca odpowiada wszystkim wymogom stawianym rozprawie doktorskiej i świadczy o dojrzałości naukowej Doktoranta.

Mając to wszystko na uwadze, wnoszę do Rady Naukowej Dyscypliny nauki teologiczne Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie o dopuszczenie ks. mgra lic. Mariusza Woźniaka do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Ks. prof. dr hab. Krzysztof Bardski

Warszawa, 3 września 2023 r.